

Дзябёлая А.В. (г.Брэст, БрДУ)

НАРМАТЫЎНАСЦЬ УЖЫВАННЯ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ У ТВОРАХ БЕЛАРУСКІХ ПРАЗАІКАЎ

Пытанне правільнасці і мэтазгоднасці ўжывання моўных адзінак у кантэксце заўсёды будзе заставацца дыскусійным, таму што норма – гэта «выбарачная рэалізацыя сістэмы, якая (стыхійна) рэгулюецца грамадствам» [1, с.23]. Унутраныя заканамернасці моўнай сістэмы адлюстроўваюцца ў разнастайных нормах – арфаэпічных, словаўтваральных, марфалагічных і г.д. Зразумела, што асобныя кампаненты ў структуры фразеалагізмаў падпарадкоўваюцца агульнапрынятым правілам акцэнтацыі, словаўтварэння, словазмянення. Адпаведна і парушэнні нормаў могуць назірацца на розных моўных узроўнях. Напрыклад, у парадэгме слова *вечер* у родным склоне фіксуецца канчатак -у, такую ж форму захоўвае гэты назоўнікавы кампанент у фразеалагізме *шукай ветру ў полі: Бацька і Яўхім прыедуць, а іх і след прастыў – шукай ветру ў полі!...* (І. Мележ). Ужыванне флексіі -а – парушэнне нормы, незалежна ад таго, размова ідзе пра лексему ці кампанент ФА: *А калі на градцы ўсходжасць жадаемая ад сапраўднай будзе кантрастна розніцца, шукай ветра ў полі: гарадчук ужо ў іншым горадзе прадае з адной торбачкі і раннія, і познія сарты* (У. Глушакоў). Аднак наяўнасць у структуры асобных фразеалагізмаў кампанентаў, якія з’яўляюцца асістэмнымі з пункту гледжання патрабаванняў лексікі, акцэнтацыі, граматыкі, арфаграфіі, не заўсёды з’яўляецца сведчаннем парушэння фразеалагічнай нормы: *блынды правіць, дабёр бабёр, мяняць б́ыка на інды́ка, душы́(у) паслуха́ючы, цямна вада ва облацэх, пачыць у бозе, не разлівада, ні с́емя ні ё́мя* і інш. Паводле І.Я. Лепешава “фразеалагічная норма – гэта традыцыйнае, замацаванае моўнай практыкай, аднатыпнае і раўнацэннае ўжыванне фразеалагізмаў, прынятае ў дадзены перыяд моўным калектывам і ўсвядомленае ім як правільнае і ўзорнае” [3, с.175]. Адзначым, што ўсе змены фразеалагізмаў, якія прыводзяць да ўзнікнення варыянтаў, адбываюцца ў межах нормы і звычайна адлюстроўваюцца ў фразеалагічных слоўніках, напрыклад: *Гэта ж каб мая Нюрка была путная, якая б радасць была ў мяне мець родную сястру. Дык жа пусцілася ў сабачую скуру* (А. Васілевіч); *І вось у той пакутлівы час Чубар нібыта ўшыўся ў сабачую скуру і кожны раз не мінаў сыпануць солі на жывую рану – папікаў разам з іншымі Зазыбу за “блізарукасць”* (І. Чыгрынаў). Заканамерным з’яўляецца працэс пошукаў аўтарамі некадыфікаваных яшчэ варыянтаў фразеалагізмаў: *Не хацела мяне пускаць Зіна ў горад па іншых меркаваннях: баялася, каб не сустрэў я там каго з даваенных знаёмых, што самі паспелі залезці ў сабачую скуру ды гатовы прыставаць да іншых, вербаваць, каб пайшлі тым жа следам* (У. Калеснік). Узаемазамяняльнасць у кантэксце, агульнасць унутранай формы, структурная і семантычная тоеснасць такіх аўтарскіх варыянтаў і ўнармаваных ФА выступае гарантам іх далейшай кадыфікацыі. Калі ж “фразеалагізмы, тоесныя ў сэнсавых і стылістычных адносінах, маюць неаднолькавую сінтаксічную структуру, то гэта ўжо не варыянты, а сінонімы” [2, с.12]. Напрыклад: *Людзі не верылі*

Цатэвічу, што быў так нахабна прыліп да савецкай улады, раптам пайшоў у нямецкія войты, адзеў сабачую скуру (У. Калеснік). Найчасцей аўтарскія пераўтварэнні ўстойлівых адзінак маюць статус індывідуальных, вызначаюцца аказіянальнасцю, г.зн. носяць выпадковы характар, таму яны выходзяць за межы вызначаных моўных нормаў і сведчаць пра намер аўтара трансфармаваць фразеалагізмы ў мастацкіх тэмах: *Але Вецік быў не з тых, што ўварві ды падай /адарві (сарві) ды падай/* (А. Жук).

Тым не менш кожнае змяненне ФА нельга разглядаць як індывідуальна-аўтарскае, а значыць, і творчае, бо ў самой сістэме мовы прадвызначаны тыповыя мадыфікацыі ФА, якія маюць характар нормы. Нарматыўнасць таго ці іншага спосабу ператварэння фразеалагізмаў пацвярджаецца выкарыстаннем яго рознымі пісьменнікамі, у тым ліку ў творах розных гістарычных перыядаў. Бясспрэчна, што агульнапрынятымі і замацаванымі ва ўжыванні з'яўляюцца узуальныя варыянты. Хоць, як сцвярджае А.Г. Ломаў, варыянты – гэта таксама «трансфармаваныя фразеалагізмы, але якія падвергліся гэтаму працэсу ў мінулым. Тое, што калісьці было індывідуальна-аўтарскім, стала з цягам часу агульнамоўным» [4, с.49]. Таму аказіянальныя на пэўным этапе фразеалагізмы праз некаторы час – пры ўмове іх шматразовага выкарыстання на агульнамоўным узроўні – могуць атрымаць статус нарматыўных і апынуцца сярод узуальных варыянтаў. Напрыклад, малавядомы раней выраз *зацюканы апостал*, што паслужыў назваю п'есы А.Макаёнка, фіксуецца ў слоўніку [2, с.88] як узуальны фразеалагізм са значэннем 'увогуле някепскі чалавек, якога затуркалі абставіны, жыццё і пад.': *Я караю сябе, што заглядваю да бацькоў усё радзей і радзей. Зацюканы апостал!* (І.Шамякін).

Адступленні ад нормы могуць закранаць адну ці дзве ФА адначасова, таму правамерна вылучаць 1) унутрыадзінкавы і 2) міжадзінкавы механізмы адхілення ад нормы. Найбольш яркай разнавіднасцю другога тыпу з'яўляецца кантамінацыя фразеалагізмаў: *Маладзейшыя з уласцівай маладым катэгарычнасцю сцвярджалі, што Антось і Клаўдзія з'ехалі да ручкі /з'ехаць з глузду+дайсі да ручкі/* (В. Блакіт). Унутрыадзінкавыя, ці ўнутрыфраземныя, змены ФА могуць закранаць форму ці змест устойлівых выказаў. Адпаведна вылучаюцца фармальныя і семантычныя адхіленні ад нормы. Парушэнні формы фразеалагізма назіраюцца пры свабодным вар'іраванні пісьменнікамі асобных кампанентаў ФА без уліку фанетычных законаў беларускай мовы: *Ламаеце тут камедзь!* /параўн.: камедзь – 'густы, клейкі сок некаторых раслін'/ (М. Сердзюкоў); *камедзію ламаеце* (Я. Лецка). Як вядома, у большасці запазычаных слоў зычныя д, т цвёрдыя, таму нарматыўная ФА – *ламаць камедыю*. Фармальныя змены ФА могуць быць абумоўлены памылкамі словаўтваральнага характару. Так, напрыклад, прыналежныя прыметнікі, утвораныя ад асновы адушаўлёнага назойніка мужчынскага роду, у беларускай мове павінны мець суфікс -ав, а -ін з'яўляецца ненарматыўным, таму выдзеленыя фразеалагізмы таксама ненарматыўныя: – *Трышкін каптан*, – *сур'ёзна сказаў Самохін*. – *Як ні нацягвай – калі мала, дык будзе не хапаць /трышкаў каптан/* (В. Быкаў); *Ты нікому гэту «фількіну грамату» не паказвай?*

/фількава грамата/ (С. Грахоўскі). Словаўтваральныя вольнасці асобных пісьменнікаў пры ўжыванні ФА з'яўляюцца найчасцей недапушчальнымі: *Да сёмага выпату рабіў, каб з голаду не здохнуць /да сёмага (дзесятага) поту/* (Т. Бондар); *Ніводзін фільм не прыпаў да вока, і я, уздыхнуўшы, адлажыў газету /западаць (упадаць) у вока (у вочы)/*(У. Рубанаў).

На жаль, парушэнні нормаў у формах роду, ліку, склону назоўнікавых кампанентаў у складзе ФА нярэдка сустракаюцца ў мастацкіх творах. Так, назоўнікі *сабака* і *яблык* у беларускай мове мужчынскага роду, *гусь* – жаночага, і павінны захоўваць адпаведныя формы ў якасці кампанентаў фразеалагізмаў: Аднак наступныя кантэксты ілюструюць парушэнні нормы: *Усё культурна, ціха і спакойна, і тады ніводная сабака не ўведае і нікому не напіша /ні адзін сабака/* (В. Супрунчук); – *Гаспадарка, хлопцы, цяпер мне, вядома, бы таму сабацы пятая нага.../як сабаку пятая нага/* (А. Карпюк); *Збілі хлопца на горкае яблыка /збіць, стаўчы на горкі яблык/* (В. Адамчык); – *До нас, бывало, грыпа ці іншая якая напасць прыкінецца, а з яго, як з того гуся вада /як (што, нібы) з гусі вада – з каго, каму/* (У. Глушакоў); *Інакш хіба можа патрапіць вось так, у самае яблычка /пацэліць (патрапіць, трапіць) у /самы/ яблычак/* (І. Макаловіч). Адвольнае стаўленне пісьменнікаў да граматычных нормаў падштурхоўвае да неапраўданых змен семантыкі і спалучальных магчымасцей ФА: *На яго месцы другі зрабіў бы з мяне горкае яблыка* (У. Дамашэвіч); *Бачыць Ліса – дагоніць Сабака. Будзе ёй на горкія яблыкі* (І. Сіняўскі); *Усё марна, як з гуся вада* (М. Віж); *Вунь Понтусу ўсё бы з гуся вада* (У. Карпаў).

Дзеясловы з канструкцыйна абмежаваным значэннем як кампаненты ФА патрабуюць пры сабе адпаведных склонавых формаў назоўнікаў: *Сядзеў ён у хаце і баяўся сунуць носа на вуліцу /высунуць нос/* (Г. Марчук); *Варыць кашы з ім не збіраўся /зварыць кашу/*(Я. Лецка). Хоць асобныя дзеяслоўныя кампаненты, як пацвярджаюць слоўнікі, замацавалі пры сабе неадушаўлёныя назоўнікі, форма вінавальнага склону якіх супадае з родным (шукаць учарашняга дня), у праявічых кантэкстах пад уплывам граматычных нормаў адпаведных свабодных лексем у складзе такіх ФА сустракаюцца назоўнікавыя кампаненты ў вінавальным склоне: *Цяперака от вымушаны шукаць учарашні дзень* (І. Макаловіч). Памылкі пры спражэнні асобных дзеясловаў прыводзяць да ўжывання асістэмных формаў ФА: *І ў вус не дуе* (А. Варановіч); *У вус не дуоць /і ў вус сабе не дзьмуць/* (А. Карпюк).

Такім чынам, ненарматыўнасць асобных кампанентаў фразеалагізмаў на агульнамоўным узроўні не заўсёды з'яўляецца парушэннем фразеалагічнай нормы. Неабходна размяжоўваць наўмысныя, творчыя адступленні ад агульнапрынятых правіл выкарыстання фразеалагізмаў і неправамерныя, некадыфікаваныя, штучныя змены ўстойлівых адзінак.

1. Мыркін, В.Я. Всегда ли языковая норма соотносится с языковой системой? / В.Я. Мыркін // Филологические науки. – 1998. – №3. – С.22 – 30.
2. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў: у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П.Броўкі, 2008. – Т.1. А–Л. – 672 с.
3. Лепешаў, І.Я. Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1984. – 264 с.

4. Ломов, А.Г. Проблемы фразеологической стилистики русского языка / А.Г. Ломов – Самарканд: СамГУ, 1982 – 58с.